

ניתוח מחיקות בכתב יד ככלי מרכזי בזיהוי אוטוגרף

יוחנן קאפח*

מבוא ומטרות

חקר כתבי יד עוסק במגוון עניינים, כגון: תיארוכם, האופן שבו נכתבו, האזור הגיאוגרפי שבו נוצרו, חיפוש מקורותיהם, בדיקת איכותם לעומת כתבי יד אחרים של אותו חיבור וכו'. אחת השאלות החשובות העולות בעיסוק בכתבי יד היא השאלה האם כתב היד הוא מועתק או אוטוגרף – נכתב על ידי המחבר, או שמא הוא אוטוגרף רק באופן חלקי – כלומר הועתק על ידי סופר מומחה ורק הוגה על ידי המחבר.

אחד הפולמוסים המפורסמים ביותר שהתקיים בשאלה זו נסוב סביב ארבעת כרכי כתב יד של פירוש המשניות לרמב"ם.¹ רובם המכריע של החוקרים טען שכתב היד נכתב על ידי רמב"ם והוגה על ידו במהלך השנים,² ומיעוטם טען כי לבקשתו של רמב"ם הועתקו טיוטות כתב יד על ידי סופר מומחה והוא הגיה אותם במהלך השנים.³ כדרכו של פולמוס, כל סיעה השתדלה להביא ראיות לדבריה ולהתמודד עם ראיות חברתה.

באופן דומה נחלקו החוקרים בשאלת כתב יד הפירוש לירמיהו לר' יוסף חיון, רבה של ליסבון במאה ה'ט"ו. בשלהי שנת תשפ"ב הוצאתי לאור מהדורה מדעית של פירוש על פי כתב יחיד בעולם – כתב יד לונדון Add. 27560.⁴ כתב היד עמוס בהגהות ותיקונים

* ד"ר יוחנן קאפח, דיקן אקדמי, מכללת אורות ישראל אלקנה.

¹ שני כרכים של כתב יד הספרייה הבודלאנית (פוקוק 295 – לסדרים נזיקים וקדשים; הנטיגטון 117 – לסדר זרעים) ושני כרכים של כתב יד הספרייה הלאומית (לסדרים מועד ונשים). כרכים אלו מקוטלגים כאוסף ששון 72–73). נוסף על כך לוצקי (חמש תשובות, עמ' 683) מצא שלושה עמודי טיוטה בכתב ידו של רמב"ם מן ההקדמה לסדר טהרות. ראו על כך עוד בלאו שייבר, אוטוגרף, עמ' 5.

² ראו: טולידאנו, ידי משה, עמ' II; שטרן, פירוש המשנה, עמ' 72–88; שטרן ששון, פירוש המשנה, עמ' 261–267; קאפח, משנה, עמ' 6; בלאו שייבר, אוטוגרף, עמ' 1, הערה 1; שילת, הקדמות, עמ' יד; הנ"ל, אבות, עמ' 7–12; זיבלד, מהדורות, עמ' תכו–תעה. לפני מספר שנים פרסמה עדנה אנגל (התפתחות) מאמר ובו חיזקה את דעת הסוברים שאת כל כתב היד כתב רמב"ם, וזאת באמצעות מחקר פלאוגרפי שעשתה לכתב ידו של רמב"ם.

³ דרכו של רמב"ם הייתה לכתוב את דבריו בתחילה על דפי טיוטה ולחזור ולהגיהם עד הגיעו לנוסח הרצוי, כמו שציינו כל החוקרים שעסקו בכתב היד הנ"ל. בין החוקרים שנקטו את שיטה השנייה היו לוצקי, חמש תשובות, עמ' 683; בלאו, האמנם, עמ' 536–543. שטרן וששון (פירוש המשנה) דחו את טענות בלאו. האם הוא השתכנע בעקבות דבריהם? מדברי הרב קאפח (משנה, עמ' 6) נראה שכן, אולם פיקסלר (מסכת, עמ' 10 הערה 2) כתב שבשיחה איתו אמר לו שעדיין הוא בספק אם זה כתב יד רמב"ם או שרק ההגהות הן שלו.

⁴ הפירוש יצא לאור בהוצאת 'אשכולות' שעל יד רשות המחקר של מכללת הרצוג, בשיתוף 'קרן רוזן' ובתמיכת 'האיגוד העולמי למדעי היהדות', ירושלים תשפ"ב. כתב היד נמצא

ובמבוא למהדורה עמדתו על המחלוקת הקיימת בין החוקרים האם כתב היד הוא אוטוגרף או שהועתק על ידי סופר מומחה ורק הוגה על ידי חיון.⁵ במבוא כתבתי שעל אף הבדלי הגופן בין הכתב שבו נכתב הפירוש לבין הגופן שבו נכתבו ההגהות, אי אפשר לשלול את הקביעה שכל הספר נכתב על ידי המחבר מאחר שבפורטוגל, כמו בספרד, נהגו לכתוב בשלושה כתבי יד שונים.⁶ בעקבות כך הצגתי מספר דוגמות שמהן ניתן ללמוד על לבטיו הפרשניים של המחבר. אולם מלבד העובדה שכתב היד מלא בהגהות ותיקונים, לא הצגתי את כלל הראיות שמדובר באוטוגרף.

אף כי לקביעה האם כתב יד הוא אוטוגרף או מועתק יש השלכות רבות, לא נכתב עד כה מחקר מתודי שיטתי העוסק בשאלה כיצד מזהים אוטוגרף.⁷ מטרת מאמר זה היא להציע רשימת תבחינים שיסייעו בזיהוי אוטוגרף – ובאמצעותה להצביע על הסימנים בכתב היד הנזכר שמהם עולה שמדובר באוטוגרף, ולהכריע במחלוקת שבין החוקרים שאכן מדובר באוטוגרף מלא – באמצעות ניתוח מחיקות שבפנים כתב היד. יש להודות על האמת שבסוגיות אלו כל התבחינים אינם מוחלטים וניתן לערער עליהם, אך ריבויים מעלה את ההסתברות שמדובר באוטוגרף. בסוגיות אלו הכמות יוצרת את האיכות, וככל שגדל מספר התבחינים שעליהם עונה כתב היד, כך גדלה ההסתברות לומר כי אוטוגרף לפנינו.

רשימת תבחינים

להלן נחלק את התבחינים השונים לשלוש קבוצות: א. סימנים העולים מדברי המחבר; ב. סימנים שונים העולים מכתב היד; ג. הגהות ומחיקות בכתב היד.

בספרייה הבריטית, שאנשיה העלו את צילום כתב היד לאתר הספרייה. עותק של הצילום נמצא גם בספרייה הלאומית בירושלים ומספרו הקטלוגי הוא F6059. על חכם זה ועל פועלו ראו במבוא שם, ובספרו של גרוס (חיון).

⁵ אברהם גרוס (חיון, עמ' 58–62; יחסים, עמ' כה, הערה 16) סבר שכתב היד כולו הוא אוטוגרף. שושנה וצפור (שושנה וצפור, מבוא, עמ' 42, הערה 78) הסתייגו מכך וסברו שהפירוש עצמו הועתק לנקי על ידי סופר מומחה ורק ההערות הרבות שבשולי העמודים נוספו על ידי ר"ח עצמו. יוסי אליצור (חיון, עמ' 18–20) הציע השערה שלישית הבנויה על השערתם של שושנה וצפור. לדעתו, העתקת הסופר המומחה את הפירוש נעשתה כך שחיון הקריא את הפירוש לסופר, ובמהלך ההקראה הנחה ר"ח את הסופר לתקן דברים מסוימים. לאחר שסיימו להעתיק את הפירוש, עבר שוב ר"ח על הפירוש והוסיף הגהות חדשות בשולי הדף.

⁶ כפי שכתב רמב"ם בתשובותיו, מהדורת מקיצי נרדמים, ירושלים תרצ"ד, סימן ה. וראו עוד לוצקי, כתב יד, עמ' סט; ששון, מבוא, עמ' 19; בית אריה, קודיקולוגיה, עמ' 422. שילת, אבות, עמ' 10.

⁷ רשימה של מספר תבחינים כתב ישראל מרדכי פלס, ראו: פלס, כתב יד; הנ"ל, המהרי"ל, עמ' 35–42. בהמשך הדברים כתב גם תבחינים לשלילת הקביעה שמדובר באוטוגרף.

א. סימנים העולים מדברי המחבר

1. לעיתים נעזרו המחברים בסופרים מומחים לשם כתיבת עותק המקור עקב חוסר פנאי, עייפות או בשל היות אותו אדם סופר מומחה.⁸ בחלק מהמקרים נהגו להוסיף את חתימתם ולציין שמדובר בהעתקה מהימנה.⁹ במקרים אלו מדובר בעותק מהימן אך כמובן שאין מדובר באוטוגרף. אולם כאשר המחבר חותם את שמו על ספרו שלא לשם אישור ההעתקה, נראה שמדובר באוטוגרף.¹⁰
2. כתבי יד המסתיימים באפילוג המחבר ללא קולופון הסופר עשויים ללמד על כך שמדובר באוטוגרף.¹¹
3. יש פעמים שהמחבר רשם בצידי הגיליון הנחיות למעתיקים כיצד להעתיק את ספרו. הנחיות אלו יכולות ללמד על כך שכתב היד הוא אוטוגרף.¹²
4. כאשר אדם מהימן ובר סמכא הוסיף בכתב ידו על גבי כתב היד שמדובר באוטוגרף. בדרך כלל מופיעה עדות זו בעמוד הראשון של כתב היד.¹³

⁸ התופעה שמחבר מוסר את טיוטת חיבורו לסופר מקצועי על מנת שיעתיקנה לכתב יפה וברור ידועה לנו ממקומות אחרים. לדוגמה ר' יצחק קארו כתב בסוף ספרו 'תולדות יצחק': 'אמר המחבר, איפשר שיש טעיות בזה הספר שטעה הסופר, והחכם המעיין יתקן... ולא היה לי פנאי לעיין ולפשפש בזה כי היה דרכי נחוץ לילך לארץ ישראל אם יגזור השם בחיים'. כיוצא בזה כתב יוסף עופר (חזקוני, עמ' 69) שאת הכנת הטופס המוסמך מסר המחבר למעתיק. וראו עוד דוגמות אצל שפיגל, כתיבה והעתקה, עמ' 90–92.

⁹ חתימות לצורך תיקוף הדברים מצויות הרבה, ראו על כך שפיגל, כתיבה והעתקה, עמ' 31–34; 260–252. אחד הדוגמות המפורסמות יותר היא חתימתו של רמב"ם בסוף עותק של משנה תורה: 'הוגה מספרי אני משה ברבי מימון', ראו בכתב יד אוקספורד, ספריית בודלי 80.Hunt, דף 165. חתימה על כתב היד היא גורם מרכזי בקביעה שמדובר באוטוגרף מאחר שלא סביר שהסופר המעתיק יעתיק גם את החתימה (ראו פלס, כתב יד, עמ' תשס"ה).
¹⁰ כגון חתימת החיד"א על ספרו 'מורה באצבע'. ראו צילום של עמוד מכתב היד עם חתימתו: אביבי, אוסף, עמ' 206.

¹¹ הקולופון הוא מעשה ידיהם של המעתיקים שבסיום עבודתם נהגו לרשום דברי סיום קצרים לעיתים בחריזה (יעקב-גוטהיל, קולופון, עמ' 748–749; סיראט, כתבי יד, עמ' 208–211; בית אריה, קודיקולוגיה, עמ' 98). מדברים שכתבו בקולופון ניתן ללמוד גם על יחסם ליצירתם, למזמין ההעתקה, ולפעמים חשפו גם פרטים אישיים (ריגלר, דברי סופרים). במחקרים שונים הציג ריגלר שפע של ידיעות היסטוריות ותרבותיות שאותן ניתן לדלות מהקולופונים (ראו עוד הנ"ל, מקור היסטורי; קללות וברכות; ידיעות היסטוריות; תימן; ועוד). כמובן שאין לראות באפילוג ראייה מוחלטת לכך שמדובר באוטוגרף שהרי אפשר שאף הוא הועתק על ידי הסופר, או שנמנע לכתוב קולופון (ראו בית אריה, ספר חסידים, עמ' 561–562; דוגמה לאפילוג שהועתק ראו אצל פלס, כתב יד, עמ' תשס"ד). מכל מקום כאשר יש לצד האפילוג גם קולופון בוודאי שאין לראות בכתב היד אוטוגרף.

¹² על הנחיות המחברים למעתיקים ראו: שפיגל, כתיבה והעתקה, עמ' 93–97.
¹³ עדות זו יכולה להיות של תלמיד המחבר או קרוב משפחה שלו, כגון הודעתו של נין רמב"ם הכתובה על הדף הראשון של כתב היד של פירושו למשנה: 'זה טופס המקור ושאר המקור אשר בכתב יד רבינו משה זק"ל הם רכוש... וכל מי שיבחר מישראל לעיין בהם ולהתברך

ב. סימנים שונים העולים מכתב היד

5. השוואה בין כתב היד לכתבי ידות מוכרים של המחבר.¹⁴
6. כאשר כתב היד שלם ללא שגיאות העתקה,¹⁵ ללא חסרונות או דילוגים מחמת הדומות.¹⁶

בהם, או לבדוק הלכה ודיוקה, לא ימנע מזה, לפי שזו הייתה כוונת מחברם... כתב שלמה בן דוד בן אברהם בן הגאון רבנו [משה] (שילת, אבות, עמ' 8–9).
 כך לדוגמה כתבו המצדדים שכתב יד פירוש המשנה הוא אוטוגרף, ראו לדוגמה ששון, מבוא, עמ' 22–27; שטרן, פירוש המשנה, עמ' 81–82. סיכם את הדברים שילת (אבות, עמ' 9) שכתב: 'השוואת כה"י לתעודות אלה מראה בעליל, וללא צל של ספק, כי התיקונים וההוספות שבגליונות כה"י נכתבו בידי הרמב"ם בעצמו'. על מאפייני כתב ידו הייחודי של רמב"ם ראו לוצקי, חמש תשובות, עמ' 686–689. עוד על שיטות שונות לזיהוי כתב יד המחבר ראו יעקב שמואל שפיגל, כתיבה והעתקה, עמ' 34–36. לוצקי (שם, 683–684) כתב שמצא קונטרס בן עשרה דפים ממשנה תורה שמקורו מהגניזה, וזיהה שמדובר בכתב היד של רמב"ם, ושלה לדוד ששון שהסכים עימו והשיבו 'לענ"ד לא יש שום ספק שהכ"י הזה הוא בעצם כתב יד קדשו של הרמב"ם ז"ל'. בדרך זו זוהו גם אוטוגרפים אחרים (ראו לדוגמה פלס, כתב יד, עמ' תשס"ח).

14

כגון חילופי העתקה של אותיות דומות (בכתב אשכנזי: ב-כ, א-מ, נו-ט). יש להוציא מכלל זה טעויות שיש לייחסן לפליטת הקולמוס (ראו פלס, עמ' 43; קאפח, משנה, עמ' 14–15).
 ראו שטרן, פירוש המשנה, עמ' 77–78; כהנא, אקדמות, עמ' 95 הערה 18; ברזילי, מדרש, עמ' 49–50. במקרה של כתב יד יחיד ניתן להבחין בחסרונם של דילוגים מחמת הדומות בציטוטי פסוקים, או בהוספה בשולי הגליון. כיוצא בזה כתב שמחה עמנואל על מנת לזהות כתב יד כאוטוגרף: 'ההערות שבגליון אינן מכילות דברים שהסופר דילג עליהם בטעות בשעת ההעתקה, אלא הוספות העומדות בפני עצמן' (עמנואל, גנוי, עמ' 393) וכן כתב עופר (חזקוני, עמ' 70). שפיגל העיר (כתיבה והעתקה, עמ' 90, הערה 28) כי גם באוטוגרף ניתן למצוא דילוגים מחמת הדומות במקרים שבהם העתיק המחבר לנקי מהטיטות שכתב. דוגמות נוספות לטעויות של דילוג מחמת הדומות גם באוטוגרף ראו אצל הנ"ל, הגהות ומגיהים, עמ' 51; וראו עוד להלן הערה 35.

15

16

7. במקרים שישנן עדויות או מסורות שכתב היד הוא כתב ידו של המחבר¹⁷ או שישנן עדויות על עצם קיומו של אוטוגרף באותו מקום שבו נמצא כתב היד.¹⁸
8. כאשר בכתב היד ישנן הגהות שכתב בן משפחת המחבר, ישנה סבירות שמדובר בכתב יד אוטוגרפי שהיה מצוי בבית המשפחה.¹⁹
9. כאשר בכתב היד ישנן הערות שכתב אדם שחי באזור שבו נמצא כתב היד ואנו יודעים שראה את כתב היד וכתב עליו הגהות.²⁰
10. לא תמיד הקפידו המעתיקים על היצמדות לסגנון המקור, ובדברים שלא היו עקרוניים בעיניהם הרשו לעצמם לשנות מהמקור, כגון: במקום להעתיק את הפסוק בשלמותו הסתפקו בכתיבה חלקית שלו והוסיפו – וגו'; שינוי בכתיבת שם ה' (אלוהים, אלדים, אלים, יי', יי', ה', השם) וכד'. כמו כן לכל מחבר עשוי להיות סגנון מחיקה, תיקון או ליגאטורה ייחודי.²¹ הכרת מאפייניה של כתיבת המחבר תסייע בקביעה האם מדובר באוטוגרף או בהעתקה.²²

עדות לזהות כתב היד יכולה להיות על ידי אנשים בעלי קרבה משפחתית או תורנית למחבר. לדוגמה בעלי התוספות העידו על כתב ידו של רש"י ושל ר' יוסף טוב עלם, וכן חכמים אחרים העידו על כתב ידו של רש"י ועל כתב ידם של חכמים אחרים (ראו שפיגל, כתיבה והעתקה, עמ' 35). במספר מקומות העיד רמב"ן שסמך על נוסח מסוים של דברי רי"ף בעקבות זיהוי את כתב ידו, כגון: 'אף על פי שנוסחי ההלכות מוחלפין בכך, אבל הגעתי בזה לנוסחא ראשונה מוגהת בכתב ידו הקדוש ז"ל' (מלחמות ה', בבא בתרא, סי' תרס"א, ט ע"ב); 'משכתבתי זה אחר זמן זכיתי... לנוסחא ראשונה של ההלכות מוגהת בכתב ידו של הקדוש זצ"ל' (שם, סי' תת"נ, נו ע"ב); 'וראיתי בנוסחא הראשונה מוגהת בקדושת ידי של המחבר זצ"ל' (שם, סי' תתקכ"ז, עד ע"ב). ברור שרמב"ן לא הכיר את כתב ידו של רי"ף והייתה לו מסורת בעניין זה (שפיגל, כתיבה והעתקה, עמ' 138). ניסיון להתחקות אחר כתבי יד המשקפים ככל הניתן את טופס ההלכות הפרטי של הרי"ף שאותו הגיה במהלך השנים ראו יהלום, אלפסי. הסתייגות מתוקפן של עדויות כאלו לזיהוי אוטוגרף ראו פלס, מהרי"ל, עמ' 37.

כגון עדות ר' יהושע הנגיד (דור חמישי לרמב"ם) על כך שהיה לפניו אוטוגרף רמב"ם לפירוש המשנה: 'כל העתקה שאנו מעתיקים היא מטופס המקור אשר בכתב יד המחבר זק"ל' (רצאבי, תשובות, עמ' 74, שאלה כו [בתרגום]; עמ' 126 [במקור בערבית]). כיוצא בזה העיד גם ר' מוסא נ' אלמחסן, שהגיה את הפירוש שהיה לפניו מאוטוגרף רמב"ם; ור' שמואל לנייאדו העיד על אופן כתיבת שם ה' באוטוגרף פירוש המשנה לרמב"ם (שטרן, פירוש המשנה, עמ' 74). פלס (מהרי"ל, עמ' 36) העיר שככל שעדות זו סמוכה לתקופת המחבר אמינותה גבוהה יותר, וכן להפך, ככל שהיא מאוחרת ומתרחקת מתקופת המחבר אמינותה פוחתת. חרף זו, גם עדות סמוכה יכולה ללקות בחסר, כמו שקרה למוציאים לאור של שו"ת ריב"ם שנייטוך.

לדוגמה, מספר חוקרים הביאו ראיה לזיהוי אוטוגרף רמב"ם לפירוש המשנה את העובדה שיש בו הערות שאותן כתב ר' אברהם בנו (ראו: טולידאנו, ידי משה, עמ' III, ששון, משנה, עמ' 20; שטרן, פירוש המשנה, עמ' 77).

כגון הגהות ר' שמואל בן משה מגרבי אותן הגיה על גבי הפירוש הערבי של הרמב"ם שחשבו לאוטוגרף (שטרן, פירוש המשנה, עמ' 74–77).

על הליגאטורה כסימן לאוטוגרף ראו פלס, מהרי"ל, עמ' 47.

ראו שילת, אבות, עמ' 11.

11. שלא כמו כתיבת חיבור שהיא תהליך מתמשך וארוך שעשוי להימשך שנים, תהליך העתקה הוא בדרך כלל קצר יותר באופן ניכר. משום כך, אם כתב יד כתוב בסוגים שונים של דיו או קולמוס או נכתב על גבי סוגים שונים של דפים, ושברור לנו שלא הועתק על ידי מספר סופרים שחילקו ביניהם את העתקה החיבור כולו, אפשר להניח שמדובר בכתב יד המקורי שיצא מתחת ידיו של המחבר.²³
12. לעיתים ניתן לזהות שמדובר בכתב 'מהוסס' המצביע על לבטי המחבר המצוי בתהליך מחשבתי עמוק בשל המאמץ לגבש נוסח סופי מדויק ככל הניתן, בשונה ממעתיק השרוי בשלווה יחסית.²⁴
13. מצוי הוא שמחבר כלשהו בחר להקדים לבאר את אחד מספרי המקרא המאוחר קודם שביאר את הספר המוקדם (או לבאר מסכת מאוחרת קודם המסכת שקדמה לה). אם סדר הספרים בכתב היד אינו מופיע כסדרו ייתכן שמדובר באוטוגרף.²⁵

ג. הגהות ומחיקות בכתב היד

14. אחד המאפיינים הבולטים ביותר בכתבי יד אוטוגרפיים הוא הימצאותן של הוספות מרובות בשולי העמודים, בין השורות או שיש בהם מחיקות של מילים או משפטים. באופן יחסי לאוטוגרפים, אין הרבה מחיקות ותיקונים בכתבי היד המועתקים. ואדרבה, ככל שהסופר מנוסה ומקצועי יותר, פוחת הצורך לתקן את כתב היד. משום כך כאשר נקרה לפנינו כתב יד מרובה במחיקות ותיקונים, גובר הסיכוי לראות בו כתב יד מקורי של המחבר עצמו, שמחק, תיקן והוסיף על

²³ עניין זה הובא על ידי י"מ טולידאנו במסגרת ראיות שכתב להוכיח שכתב היד פירוש המשנה לרמב"ם הוא אוטוגרף (טולידאנו, ידיד משה, עמ' iii–iii). סיראט מציינת שהמעתיקים נהגו להעתיק דף ביום ובמקרים חריגים היו מעתיקים בין שבעה עשר לעשרים וארבעה דפים ליום (סיראט, כתבי יד, עמ' 223), לעומת זאת יש להביא בחשבון שכתבי יד רבים הועתקו על ידי מספר סופרים (הנ"ל, עמ' 205).

²⁴ כך לדוגמה כתב מ' לוצקי (חמש תשובות, עמ' 679–680) שניתן להכיר מיד באוטוגרף לפי סגנון כתב היד והתיקונים: 'העין המנוסה תרגיש בסקירה קלה באוטוגרף. היא תכיר מיד את קוי האותיות הבלתי בטוחים והנובעים ישר מתוך מוחו של המחבר-הכותב... המחבר-הכותב מוחק ומתקן, גורע ומוסיף, תולה מילים בין השטין ומגיב בשולי הדף ובקצוותיו'. כיוצא בזה כתב שמחה עמנואל (גנזי, עמ' 293) בתיאור כתב יד שמאפיין אוטוגרף.

²⁵ וכשהחיבורים מופיעים כסדרם, מעיד הדבר על כך שמדובר בהעתקה. לדוגמה, ר' יוסף חיון הקדים לבאר את ספר תרי עשר לפני שפירש את ספר יחזקאל: 'זהקדמתי פירושו לפי' ספר יחזקאל, עם היותו קודם לו קדימה בסדר, לשתי סבות... (אליצור, חיון, עמ' 20). כתב היד היחיד המצוי בידינו לפירושו לספרים אלו מופיע קודם הפירוש ליחזקאל ורק אחריו הפירוש לתרי עשר, ולפיכך אין ספק שכתב יד זה הוא העתקה ולא אוטוגרף. כתב היד נמצא בספרייה בסנקט פטרבורג, באקדמיה הרוסית, המכון ללימודים מזרחיים B373.

דבריו הראשונים,²⁶ ובפרט כאשר גופן כתב היד של הפירוש זהה לגופן כתב היד של ההערות.²⁷

15. הדבר נכון במיוחד כאשר ידוע לנו שהמחבר הגיה את ספרו או שמנהגו לשוב ולהגיה את חיבוריו. במקרים שההגה נמשכה שנים רבות, ניתן לצפות לשינוי בכתב היד שבו כתובים ההערות והתיקונים, בפרט אם היא נעשתה מגיל הבחורות ועד השיבה.²⁸

16. מחברים שונים נהגו להגיה, לתקן ולשכלל את חיבוריהם אף לאחר הפצתם, ובאופן זה ניתן למצוא כתבי יד ממהדורה קמא וכתבי יד ממהדורה בתרא. משום כך כאשר נוסח הפנים של כתב היד מייצג את מהדורת הקמא של החיבור, וההגהות שבו מכילות את כל התוספות של מהדורת הבתרא, בהסתברות גבוהה יש לראות בו אוטוגרף.²⁹

17. כתב יד שיש בו הגהות בשולי הדף ובהן ביטויים שמתאימים למחבר ולא לסופר מעתיק, כגון: 'או יאמר', 'עכשיו נראה לי', או הגהות שבהן נראה חזרה מדברים שכתב מתחילה או השלמה שלהם, מעלה את הסיכוי לומר שמדובר באוטוגרף.³⁰

26 הדבר נכון בפרט בכתב יד ספרדיים, וכמו שכתב שפיגל (הגהות ומגיהים, עמ' 196, 371) שעד המצאת הדפוס לא הרבו חכמי ספרד והמזרח לכתוב הגהות על הספרים. ריבוי הגהות, מחיקות ותיקונים הוא סימן נפוץ בקביעה שכתב היד הוא אוטוגרף. כך לדוגמה קבע קמנצקי (פירוקא, עמ' תתא) שכתב יד 'פירוקא לתקנתא' לר' מנשה מאיליא הוא אוטוגרף 'מתוך המחיקות והתיקונים'. כיוצא בזה כתב שעוועל (חזקוני, עמ' 12-13, הערה 38) כדי לקבוע שכתב יד אוקספורד (נויבאור 243) שבו השתמש הוא אוטוגרף, בפרט שבכתבי היד האחרים של החזקוני אין תיקונים כלל. וראו תגובת יוסף עופר, חזקוני, עמ' 71-79.

27 פלס, מהרי"ל, עמ' 41; עמנואל, גנזי, עמ' 293 (ושם בהערה 10 הוסיף שאף שכתב היד הוא אוטוגרף, השתמש הכותב במילוי שורה כדי ליישר את השורות לצד שמאל). הסתייגות מהקביעה שכתב היד הוא אוטוגרף אף שהוא מלא בהערות ובתיקונים לכל אורכו, מצינו בעניין כתב היד של החיבור עץ חיים לר' יעקב חזן. החוקרים נחלקו האם מדובר באוטוגרף. לדעת קויפמן (עץ חיים, עמ' 364) ואולשובי (כתב יד, עמ' 243) אכן מדובר באוטוגרף, ולדעת נויבאור (עץ חיים, עמ' 354) 'מתוך תיקונים רבים בשוליים ושוני מסויים בכתב של שמות גיאוגרפיים... כתב היד לייפציג אינו כתוב בידי המחבר'. לדוגמות נוספות ראו פלס, כתב יד, עמ' תשס"ט.

28 כך לדוגמה העיד רמב"ם על עצמו ששב והגיה את פירושו במשך שנים רבות. ככל שתקופת ההגהה ארוכה יותר, ניתן לצפות לראות שוני בכתב היד המבטא את ההבדל בין כתיבה של אדם צעיר וחזק לבין כתיבה של אדם מבוגר וחלש. וראו עוד: טולידאנו, ידי משה, עמ' III; שטרן, פירוש המשנה, עמ' 82, הערה 28. עוד על הגהות ותיקונים שעשו המחברים וכן לחיבור מרובה עריכות ראו אצל פלס, מהרי"ל, עמ' 315-326.

29 שטרן, פירוש המשנה, עמ' 78; בלאו, האמנם, עמ' 539.

30 כגון מה שכתב טולידאנו (ידי משה, עמ' III): 'המלה "צח" שבהרבה הגהות שעל הגליון... היא עדות נאמנה שרבינו הוא היה המגיה... כי מלה זו במובנה הערבי מתאמת רק לבעל הדברים שרוצה לחזור מדבריו או להוסיף ביאור והשלמה לדבריו'.

18. מחיקות: טבעי שבמהלך הכתיבה חוזר בו המחבר מדברים שכתב או שמבקש לנסחם באופן אחר. במקרים אלו הוא היה מעביר קו על התיבות שאותן הוא מבקש למחוק וממשיך וכותב אחרות. לפיכך מחיקות בכתב היד שאינן מלוות בהגהות בשולי הגיליון ושאינן נובעות מטעויות העתקה, ניתן לראות בהן בסבירות גבוהה את כתיבת ידו של המחבר, לא רק בהערות הנלוות לספר אלא גם בפירוש עצמו.

בדיקת כתב היד על פי התבחינים הנזכרים

עתה ניישם את תקפותה של רשימת התבחינים הנזכרת דרך עיון בכתב היד הנזכר. תחילה נצביע על התבחינים השונים הקיימים בכתב היד המצביעים שמדובר באוטוגרף, ולאחר מכן בהסתמך על תבחין מס' 18 – ניתוח המחיקות שבכתב היד, נכריע שמדובר באוטוגרף מלא ולא באוטוגרף חלקי.

הפירוש לירמיהו מצוי בידנו בכתב יד אחד בלבד הכולל את הפירוש כולו למעט את הפירוש לשתי הנבואות הראשונות.³¹ הפירוש מתחיל מפרק ב פסוק כט ובתחילת כתב היד ישנם שישה דפים ריקים.³² פירוש זה עמוס בהערות ובתיקונים כמעט לכל אורך ארבע מאות ושישים עמודיו. הגופן והדיו שבהם נכתבו ההגהות אינם אחידים.

א. סימנים העולים מדברי המחבר

מכלל תבחינים 1-4 עונה כתב יד זה על תבחינים 2 ו-3. בסיום כתב היד ישנו אפילוג שבו הודה המחבר על שעזרו ה' להתחיל ולסיים את חיבורו, שאותו לא כתב בליסבון עיר מגוריו אלא באיבורא בשל מגפה קשה שפקדה את ליסבון. הוא מציין שסיים לכתוב את הפירוש בד' בסיון ה'רכו ליצירה (1466). לכתב יד זה אין קולופון (תבחין מס' 2).³³ את האפילוג כתב אותו אדם שכתב את החיבור כולו. הדבר ניכר בצבע הדיו ובצורת האותיות. ההבדל היחיד שיש ביניהם הוא בכתיבת האות אל'ף, שבפירוש עצמו נכתבה בכתב יד 'מרובע' ובאפילוג בכתב 'בינוני'.

³¹ רי"ח חילק את הספר לשמונים נבואות (ועוד יחידה אחת העוסקת בסיפור החורבן) ובכל פעם קודם שהתחיל לפרש את פסוקי הנבואה תיחם את גבולותיה. במקומות ספורים שכח לתחם את הנבואה וכשחזר והגיה את פירושו הוסיף את תיחום הנבואה בשולי העמוד. ראו על כך במבוא לפירושו לירמיהו (קאפח, חיון, עמ' 62-64).

³² גרוס כתב שמבירור שקיים עם המוזיאון הבריטי עולה כי כתב היד הגיע חסר למוזיאון (גרוס, יחסים, עמ' ל, הערה 38). בית אריה (קודיקולוגיה, 408) ציין כי 'בכתבי יד רבים נהגו שלא להתחיל את ההעתקה בעמוד הראשון או בדף הראשון והשאירו ריקים כדי להגן על הטקסט הכתוב משחיקתו'. אולם נראה כי בכתב יד זה הסיבה להשארת הדפים הריקים הייתה כדי להשאיר מקום לכתיבת מבוא או להעתקה מאוחרת יותר של הפירוש לשתי הנבואות הראשונות.

³³ לאחר האפילוג ישנם עוד עשרה עמודים ריקים, כך שאי אפשר לתלות את היעדר הקולופון באבדתו עם השנים. ראו מלאכי בית אריה, קודיקולוגיה, עמ' 98.

כתב היד חסר את הפירוש לשתי הנבואות הראשונות. ההגהה הראשונה שנכתבה בכתב היד היא: 'נבואה זו עד ויאמר יי' אלי (ג, ו) היא תוכחה ג'כ, יוכיח בה הנביא אנשי דורו על הרעות שהיו עושים. ושאר ההפטרות כבר פי' בפי' ההפטרות'. מטרת הגהה זו כפולה: לתחם את הנבואה לאחר ששכת לתחמה בשעת כתיבת הפירוש ולהפנות את המעתיקים להשלמת הפירוש של הנבואות הראשונות מחיבורו הראשון – הפירוש על ההפטרות.³⁴

אין ספק שתיחום הנבואה הוא מעשה ידי של חיון ולא של מגיה כלשהו שהחליט לתחם את הנבואה על דעת עצמו. משום כך אין ספק שמה שנכתב בהגהה: 'כבר פי' / פירוש: כבר פירשתי (ולא כבר פירש), והיא תוספת הגהה של המחבר עצמו. נראה שאפשר לראות בהגהה זו הנחייה למעתיקים (תבחין מס' 3), שעליהם להעתיק את הפירוש לנבואות אלו מתוך חיבורו הקודם.

ב. סימנים שונים העולים מכתב היד

מכלל תבחינים 5–13 עונה כתב יד זה על תבחינים 6 ו-10. תופעת הדילוג מחמת הדומות (תבחין מס' 6) כמעט ואינה קיימת בכתב יד זה.³⁵ חיון הקפיד בכל פעם לצטט את הפסוק או הפסוקים שביאר. בדרך כלל העתיק אותם בצורה שלמה, אך גם באותן הפעמים שבהן נשמטו מספר תיבות, העיון בתיקון מעלה כי לא היה זה בשל דילוג מחמת הדומות. גם בהגהות המרובות הפזורות בכתב היד שבהן ביקש להוסיף על פירושו מעולם לא נמצאה דוגמה מובהקת לתוספת הגהה המלמדת על כך שמדובר בתוספת של תיבות שנשמטו מחמת הדומות.

חוקרי פירושו של רי"ח עמדו על על כך שמנהגו להעתיק פסוקים על פי הקרי בלבד.³⁶ ואכן, בכתב יד זה מועתקים הפסוקים על פי הקרי בלבד (תבחין מס' 10). העיון בכתב היד מעלה כי במקומות שבהם ציטט בטעות את הכתיב, חזר ותיקן זאת כשהגיה את ספרו. לדוגמה, בתחילה כתב 'אם בגנבים נמצאה (קרי: נמצא)' (מח, כז), אולם כשהגיה את ספרו תיקן וכתב 'אם בגנבים נמצא'. בשני מקומות שבהם קיימת בספר

³⁴ סקירה מקיפה על כלל חיבוריו וזמן חיבורם ראו קאפת, חיון, עמ' 10–17.

³⁵ בכל מאות עמודי כתב היד ניתן למצוא רק חמישה מקומות שיכולים להיחשב כדילוג מחמת הדומות. אך אינם דוגמות מובהקות. ייתכן בהחלט שמדובר בתוספת הגהה לצורך הבהרה וניסוח. ואלו המקומות [התוספות מתוחמות בסוגריים מרובעים]: דף א2 – 'ומגד תבואות שמש [ואמ'] הפילוסוף האדם יולידהו האדם והשמש' (ב, לא); 62ב – 'את דרכי עמי' – [מדרכי עמי כמו כצאתי את העיר וכן אמר יונתן מארחת כנישתא דעמי] (יב, טז); 78ב – ברצונכם [וגם תעבדום ברצונכם] (טז, יג); 80א – ביום צרה [ואמרו ביום צרה] (טז, יט); 92ב – 'רעה תחת טובה [כי המצוי שלא ישולם טובה תחת טובה] (יח, כ).

³⁶ ראו: שושנה וצפור, מבוא, עמ' 28–30, 58; צפור, מיכה, עמ' ד; אליצור, חיון, עמ' 103. אליצור (שם, הערה 308) ציין כי מנהגו של רי"ח היה לכתוב גם את המילה 'ירושלם' בכתב חסר, והדבר בולט בהשוואה בין האוטוגרף לירמיהו לבין כתבי היד האחרים לפירושו בו העתיקו הסופרים מילה זו בכתב מלא – 'ירושלים'.

ירמיהו התופעה של 'קרי ולא כתיב' הוסיף חיון בציטוט הפסוק את נוסח הקרי. במקרה ההפוך – של שלוש היקרויות של 'כתיב ולא קרי' השמיט חיון את נוסח הכתיב בציטוט הפסוק.³⁷

חיון נהג לכתוב מבוא לחיבוריו השונים.³⁸ סביר להניח שאת המבוא חיבר לאחר שסיים לכתוב את החיבור עצמו. משום כך היעדרו של 'מבוא' בכתב היד מחזק את ההנחה שמדובר באוטוגרף, שהרי המחבר מוסר את ספרו להעתקה רק לאחר השלמת החיבור וכתיבת המבוא ולא קודם לכן. סביר להניח שהדפים הריקים שהניח חיון בתחילת כתב היד, נועדו להשלמה מאוחרת של המבוא לפירוש.³⁹

ג. הגהות ומחיקות בכתב היד

מכלל תבחינים 14–18 עונה כתב יד זה על ארבעה תבחינים: 14, 15, 17 ו-18. כנזכר לעיל כתב היד מלא בהגהות ותיקונים, ובכל אחד מעמודיו יש לפחות מחיקה או תיקון אחד. ההגהות והתיקונים נמצאים ברובם בשולי העמוד ובחלקם בין השורות. לעיתים זו הגהה של מילה או שתיים ולעיתים משפטים שלמים. מבחינה זו כתב היד עונה באופן מלא על תבחין 14. ייחודו של כתב יד זה בולט לעומת כלל כתבי היד של חיבוריו של חיון שיש בידינו, שכמעט ואין בהם הערות, מחיקות או תיקונים.⁴⁰

כתב היד עונה גם על תבחין מס' 15. חיון היה מחבר עקבי ודקדקן. דקדקנותו באה לידי ביטוי גם בהקפדתו לחזור ולהגיה את פירושו ולא להסתפק במה שכתב בכתיבה ראשונה. חיון ציין זאת בשניים מחיבוריו – בסיום פירושו לספר יחזקאל ובפירושו לשיר השירים:

ואיני בטוח שכבר נשלמה מלאכת הפירוש הזה עד שאתייצב שני ואשלימה כמסת ידי.⁴¹

ולפי שחברתי הפי' הזה בזמן קצר מאד, אתיצב עליו התיצבות שני ואשלים מה שחסר ממנו בהתיצבות הראשון.⁴²

משום כך אכן מצופה שבכתב יד המקורי שכתב ר' יוסף חיון, ימצאו הגהות ותיקונים שנוספו בהתייצבותו השנייה. גם סגנונו של חלק מההגהות מעיד על כך שמדובר בהגהות שנכתבו על ידי חיון עצמו. הגהות רבות פותחות באמירה 'או יאמר' (ב, לג – דף 3א; ד,

³⁷ ראו קאפח, חיון, עמ' 73–74.

³⁸ כגון בפירושו לספרים: יחזקאל, תהילים, אסתר ולכל אחד מנבואות תרי עשר.

³⁹ לא ידוע האם בסופו של דבר כתב חיון מבוא לפירושו לירמיהו.

⁴⁰ ראוי לציין מיוחד כתב יד של ספר מנורת המאור לר' ישראל אלנקוה, שאותו העתיק עבורו ר' משה החזן, וגם בו כמעט ואין הערות או תיקונים. כתב יד זה נמצא כיום בספרייה הבודללאנית שבאוקספורד וצילום שלו נמצא במכון לצילומי כתב יד בירושלים ומספרו F22126.

⁴¹ חיון, יחזקאל, עמ' תעח.

⁴² חיון, שיר השירים, עמ' 108ב.

ל – דף 7א), 'או ירצה' (ג, ט – דף 6ב; ג, יא – דף 7א) וכן הגהות שבהן הוסיף את תיחום הנבואה כששכח לציין זאת בזמן כתיבת הפירוש (ג, ו – דף 5ב; כב, א – דף 100א). הגהות אלו בוודאי מעידות על כך שנעשו על ידי ר' יוסף חיון ולא על ידי הסופר המעתיק (תבחין 17). האפשרות לומר שההערות הועתקו על ידי סופר שישב בסמוך לחיון וכל הערה חדשה שלו מיד תיעד אותה בכתב היד אינה סבירה. בפרט שגופן ההגהות אינו אחיד – דבר המאפיין הגהה ממושכת וארוכה שבה משתנה גופן כתב היד. אולם האם העובדה שההגהות נכתבו על ידי חיון מצביעה על כך שגם הפירוש עצמו נכתב על ידו? לא בהכרח. הדרך היחידה להוכיח שכתב יד זה הוא אוטוגרף מלא היא באמצעות תבחין מס' 18 – מחיקות שנעשו במהלך הכתיבה שיכולות להתבצע רק על ידי המחבר עצמו.⁴³

לצורך הבדיקה עברתי על ארבע מאות ושישים עמודי כתב היד ובחנתי את כל המקומות שסומנו למחיקה ושלא נלוותה אליהם תוספת הגהה בשולי העמוד. כמובן, ישנן מחיקות רבות שנכתבו בשלב ה'התייצבות השנייה', אולם מצאתי עשרות מחיקות שבאופן כמעט ודאי נעשו על ידי המחבר בשלב כתיבת הפירוש. פחות סביר לומר שחיון הקריא את הדברים לסופר מעתיק ותיקן אותו במהלך הקריאה. גם מהאפילוג שכתב חיון עולה שהוא כתב את פירושו בהיותו גולה מעירו ומקהילתו בשל המגפה שפרצה באותן שנים, ונראה שלא עמד לרשותו סופר או תומכי כתיבה אחרים.

להלן אציג את מהממצאים ובכל אחד מהם אסביר בקצרה את הסיבה למחיקה. חילקתי את סוגי המחיקות לשלושה. מחיקות שנעשו קודם השלמת כתיבת התיבה האחרונה; מחיקות שנעשו בעקבות חזרה מתוכן הדברים ומחיקות שנעשו לצורך שיפור או תיקון הניסוח. כדי לא להכביד על הקורא בדוגמות רבות, ציינתי כאן את הדוגמות הבולטות מכל אחד מהחלקים ואת שאר הדוגמות הבאתי בהערות.

מחיקות שעשה קודם שהשלים את כתיבת המילה

בדף 35א כתב: 'למען בושת פניהם – ירצה הלא את עצמם הם מעציבים כי יקחו עצב ג' יתעצבו מאד כאשר יבושו...' (ז, יט). נראה שביקש לכתוב 'כי יקחו עצב ג' [דול]' ותיקן וכתב 'כי יתעצבו מאד'.⁴⁴

בדף 119ב כתב: 'בראשית ממלכת יהויקים... היה הדבר הזה מאת יי' לאמר – הנה הדבר ה נבואה זו עד.... היא ספור הנבואה... ואיך תפסוהו להמיתו והצילו השם מידם. ואמרו היה הדבר הזה – ר"ל....' (כו, א). דרכו של חיון הייתה לתחם כל נבואה קודם שביאר אותה. בדוגמה שלפנינו נראה ששכח לתחם את הנבואה וכתב: היה הדבר ה[זה], וכשהבחין בכך מחק והוסיף את תיחום הנבואה, ולאחר מכן שב לבארה.⁴⁵

⁴³ אליצור, חיון, עמ' 18–20 ושם בהערה 154 נתן מספר דוגמות לכך.

⁴⁴ התיבות שנמחקו סומנו בקו למחיקה והתיבות שלהערכתי היה בכוונתו לכתבן הקפתי בסוגריים מרובעים.

⁴⁵ דוגמה נוספת למחיקה והוספה של תיחום הנבואה ראו: דף 122ב – 'נבואה זו מִדָּבָר עד ויהי בשנה ההיא, מדברת... (כו, א). גם במקרה זה שכח חיון לתחם את הנבואה והתחיל לבארה

בדף 40א כתב: 'איכה תאמרו חכמים אנחנו... – אחר שב"ח חכמים⁴⁶ שהעופות חכמים מכם...' (ח, ח). נראה שמתחילה ביקש לכתוב: אחר שב"ח (=שבעלי חיים) חכמים מכם]. כלומר איכה תאמרו חכמים אנחנו בעוד בעלי החיים חכמים מכם. אך מחק כדי שלא לסתום את דבריו אלא לבאר שכוונתו לעופות הנזכרים בפסוק הקודם, שבו הטיח הנביא בישראל שהעופות חכמים מהם: 'גם חסידה בשמים ידעה מועדיה ותור וסיס ועגור שמרו את עת בואנה, ועמי לא ידעו את משפט ה' (שם, ז).⁴⁷

מחיקות שעשה בעקבות חזרה מתוכן הדברים

בדף 219ב כתב: 'טפסר – שר כמז חיל, כמו וטפסריך פגוב גובי' (נא, כז). רד"ק ביאר טפסר – שר, ורש"י ביאר טפסר – חיל. נראה שמתחילה נקט כפירוש רד"ק אך נמלך בדעתו וכתב כפירוש רש"י.⁴⁸

בדף 139ב כתב: 'יש תקוה לאחריתה – ר"ל לאחרית הגאולה, והוא שיגאלו גאולת בבל באחרית – ירצה כי הם יגאלו מיד בסוף הגאולה'. (לא, טו). חיון ביאר את כל הנבואה על הגאולה העתידה, ולפיכך כשכתב 'גאולת בבל' מחק וכתב 'באחרית', כלומר לעתיד לבוא.

בדף 107ב כתב: 'כי לפי הנראה עדיין לא נולד ירמיהו בגלות שמרון, וזה כי מגלות שמרון עד י"ג שנה למלכות יאשיהו שהתחילה אז נבואתו, עברו צ"ה שנה והשם אמר

וכתב: נבואה זו מדבר[ת], וכשהבחין מחק והוסיף את תיחום הנבואה ושב לבארה. בכתב היד ניתן לראות מקומות נוספים בהם שכח לציין את תיחום הנבואה ורק בהתייצבות שנייה הוסיף את התיחום בהערות בשולי הדף (ראו לדוגמה: דף 5ב – ג, ו; דף 100א – כב, א; ועוד). לא סיים לכתוב את האות מ"ם.

46

דוגמות נוספות ראו: בדף 43ב – 'ואלכה מאתם... ואין זה להיותו מואס או וזהו אמרו כי כלם מנאפים' (ט, א). נראה שבתחילה התכוון לכתוב: ואין זה להיותו מואס אולם את העבודה הזרה שעמהם]. לאחר מכן מחק את הדברים. ייתכן שעשה זאת על מנת להימנע מכפילות, שכבר כתב קודם לכן 'ואלכה מאשר אתם והוא הע'ז שעמהם'. דוגמה נוספת מדף 59א – 'עד מתי תאבל הארץ... יתלונן עוד על הצלחת נבוכדנאצר בלכדו והחריבו ארץ ישראל כי עד הנה התלונן על הצלחתו ויאמר עד מתי [יתמיד זה ש]תאבל ארץ יש הארץ הקדושה על ידו' (יב, ד). בפסקה זו שני תיקונים שנעשו במהלך הכתיבה. בתחילה ביקש לכתוב שעתה יתלונן הנביא על הצלחת נבוכדנאצר בהחריבו ארץ ישראל, משום שעד עתה התלונן על הצלחתו – ככל הנראה באופן כללי – 'כי כל העמים והגוים יעבדו אותו' (יב, א), אולם מחק את הדברים, אולי משום שבאותה שעה עדיין לא החריבו נבוכדנאצר את הארץ אלא רק הכביד עליה את עולו. התיקון הנוסף הוא שמתחילה ביקש לכתוב 'עד מתי תאבל ארץ ישראל' ומחק וכתב 'עד מתי יתמיד זה שתאבל הארץ הקדושה'.

47

דוגמה שבה נראה שחזר בו מפירוש קודם, ראו בדף 113א – 'ונטשתי לשון פשיטה ורחוק עזיבה' (כג, לח-מ). תיבת 'ונטשתי' מופיעה תחילה בפסוק לג ושם ביארה בשלושה אופנים: עזיבה, פשיטה ופיזור (ורחוק) והריסה. לאחר מכן כשהגיע שוב לתיבה זו בפסוק לט, ביאר רק בשני אופנים: עזיבה והריסה ומחק את האפשרות לבארה גם מלשון פשיטה ורחוק. ייתכן שהדבר נובע מכך שבפסוק נאמר כבר 'ונשיתי אתכם נשא' שהוא מעניין שכחה ורחוק וכדרכו רצה להימנע מכפל עניין במילות שונות.

48

לִּי-אֵז וְהוּא אִמִּי' הִנֵּה לֹא יָדַעְתִּי דָבָר כִּי נָעַר אֲנִכִּי (א, ו) (כג, יג). ייתכן שמתחילה ביקש לכתוב 'זהשם אמר לו אז [אל תאמר נער אנכי (שם, ז)], ומחק מאחר שירמיהו העיד כך על עצמו 'הנה לא ידעתי דבר כי נער אנכי' (א, ה).

בדף 142ב כתב: 'וגבר משל לאומה החזקה ודרך החלש לסובב הגבור לסובב החלש' (שם). נראה שמתחילה טעה וביקש לכתוב: 'ודרך החלש לסובב [הגבור]', וכשהבחין בכך תיקן את דבריו.

בדף 22ב כתב: 'נוכל לומר דרך הלצה האותי לא תיראו וגו' – ראוי לכם שתיראו מהם שתשאו ק'י מהים' (ט, כב). נראה שמתחילה ביקש לכתוב שעליהם לירא מהים ולבסוף מחק ותיקן שעליהם ללמוד מהים לירא את ה'.

דף 104א – 'וכנה נתוקו והסרתו משם בלשון תקון, כי הרעה והעונש לרשעים פזור לרשעים טובה להם וטובה לעולם כמו שאז'לי' (כב, כד). אולי רצה לכתוב כי 'הרעה והעונש לרשעים [הוא פיזורם וסילוקם]', ומחק ונקט לשון חכמים במשנה סנהדרין ח, ה.

דף 142ב – 'כי מנהג העולם וטבעו שהגבר חוזר ומסבב אחר האשה על-דרך אך להזדווג עמה' (לא, כא). המילים 'על דרך' מצביעות על כך שביקש להוכיח את הדברים מפסוק. נראה שהפסוק מתחיל בתיבה 'אך'. לא ברור לאיזה פסוק הייתה כוונתו. אולי כתב בטעות 'אך' והתכוון לכתוב 'א[ש]ך' והוא הפסוק שהביא בהמשך הדברים 'ואל אישך תשוקתך'.

דף 40ב – לכן אתן את נשיהם לאחרים ושדותיהם ליורשים... אחר שכלו בוצע בצע... ועובר על לא תחמוד... לכן אתן ומפני החמדה ההיא יגזלום מהם, לכן אענישם מדה כנגד מדה ואתן את נשיהם לנכרים שהם אחרים להם, ושדותיהם ליורשים אשר לנכרים ההם, ר"ל שאחר מות הנכרים ההם שלא ישובו לשדותיהם בשנת היובל... אבל יחזיקו בהם הנכרים ההם לעולם עד שיורישום לבניהם אחרים' (ח, י). בפסקה זו יש שני תיקונים. בתחילה ביקש לכתוב את עונשם וציטט את מילות הפסוק 'לכן אתן', אך נמלך והוסיף משפט 'ומפני החמדה ההיא יגזלום מהם' המצביע על המניע לחטאם, ואז המשיך וכתב בנוסח מעט שונה 'לכן אענישם...'. לאחר מכן ביקש לכתוב שעונשם יהיה שהשדות לא יחזרו לבעליהם לאחר מות הגזלנים, אך נמלך וכתב שלא יחזרו לבעליהם ביוכל.

בדף 202א כתב: 'אמצינו בזמן התנאים שאמרו בברכות ולתנאים מחלוקת בזה בברכות' (מח, מז). מתחילה כתב להפנות לאמור בתלמוד ולאחר מכן מחק ודייק לכתוב שזו מחלוקת תנאים.⁴⁹

⁴⁹ עוד מספר דוגמות שמהן עולה ההשערה כי מחק על מנת לתקן את ניסוח הדברים: דף 112ב – 'או ירצה באמרו שפיים – ר"ל רוח של שפאים על הרוח המנשבת במדבר ששם החול לרוב מאד, וינענע בנשיבתו החול ממקומו ויעשה ממנו שפאים ותלים גבוהים מאד' (ד, יא); דף 60א – 'כי היה בוטח במ שלא יעשו לו רעה כי היה מ-שם נולד כי הייתה עיר מולדתו' (יב, ה); דף 126ב – 'כי הנותן מתנה לחברו ולא ירצה לזכות בה לקבלה לא זכה בה' (כת, ז-ט); דף 220א – 'מלת לקראת מובנה הבא נגד פני חברי הבאים פני האחד נגד פני חברו' (נא, לא).

מחיקות שעשה לצורך שיפור הניסוח או תיקונו

בדף 60א כתב: 'והקדמתו היתה שלום רב למלך חזקיהו שלמא רבא למלכא חזקיהו' (יב, ה). הביטוי 'שלמא רבא למלכא חזקיהו' מופיע בתלמוד בסנהדרין צו ע"א. מתחילה תרגם את הביטוי לעברית ולאחר מכן חזר בו וכתבו כלשון התלמוד. ייתכן שביקש בתחילה לכתוב בעברית כפי שכתב בכל פירושו שכמעט ואין בהם מילים בארמית, ולבסוף כתב כלשון התלמוד בגלל פשיטות תרגומו של הביטוי או בגלל סיבה אחרת.

בדף 61א כתב: 'לכו אספו כל חית השדה – ירצה אחר שהעיט ישבע מנחלתי ולא יוכל לאכל ממנה, אומר לחבריו: אחר שאנחנו שבעים, לכו אתם ואספו כל חית השדה. ואמרו להם: הֲתִיו לאכלה – ר"ל בואו לאכל לשבעה מהפגרים. וככה היו הבבליים. כי הם החריבו ירושלם בראשונה ושללו שללה, ואח"כ אמרו לשאר הגוים הבאים עמהם ~~אחר שאנחנו שבעים~~ לקצתם לקצתם אחר שאנחנו שבעים אמרו לשאר הגוים שיבואו ג"כ גם הם לשלול שלל ולבזוז ב' (יב, ט). מתחילה כתב את שיאמרו הבבליים לשאר הגוים לבוא ולשלול את ישראל, אך תיקן כדי להתאים את הנמשל למשל. כמו העיט הצבוע שאומר לחבריו אחר שאנחנו שבעים נזמין את שאר האומות, כך הבבליים אומרים לחבריהם אחר שאנחנו שבעים נזמין את שאר האומות.

בדף 164א כתב: 'ונתתי אותם ביד אויביהם וביד מבקשי נפשם... אמ' ביד מבקשם נפשם... שיחשקו להרגם, לא ביד האויבים שיבקשו להוליכם בשבי למכרם או יהיה ביד אויביהם הכשדים, וביד וזהו אמרו והיתה נבלתם למאכל – כי להיותם מבקשי נפשם יהרגום מיד ולא יקברום אלא תהיה נבלתם למאכל לעוף וגו'. או יהיה אויביהם – הכשדים, ומבקשי נפשם – שאר הגוים הבאים עמהם' (לד, כ). התחיל לכתוב פירוש נוסף להסבר הכפל 'ביד אויביהם וביד מבקשי נפשם' ומחק והוסיף הסבר להמשך הפסוק, ולאחר מכן שב וכתב פירוש נוסף להסבר הכפל. בפעם הזו שינה והשמיט תיבות 'ביד' – עובדה המעידה על כתיבה משוחררת ועצמאית ולא על כתיבה של סופר מעתיק.⁵⁰

סיכום ומסקנות

במאמר זה הצענו רשימת תבחינים לזיהוי אוטוגרף או אוטוגרף חלקי. הרשימה בנויה משלוש חטיבות של מדדים. ככל שכתב היד עונה על יותר תבחינים, גוברים הסיכויים לראות בו אוטוגרף.

לאור רשימת התבחינים, בדקנו את כתב היד של ר' יוסף חיון לירמיהו. מהבדיקה עולה כי כתב יד זה עונה על שמונה תבחינים התומכים בטענה שמדובר באוטוגרף.

⁵⁰ ראו עוד: דף 187ב – 'ואמ' כי סבת חתיתם... כי יסובכו הבבליים מכל עבריהם כי הם חיילות רבות, כי לו היו עומדים כמותם בכמות או מעט יותר לא היו ויעמדו נגדם מצד אחד לא היו יראים כל כך מהם' (מו, ה). חיון ביקש להסביר את פחדם של הבבלים. נראה שבתחילה ביקש לכתוב 'כי סבת חתיתם... כי יסובכו הבבליים מכל עבריהם... כי לו היו עומדים [כנגדם היו נלחמים עמהם]', אך תיקן וכתב שהסיבה היא מפני ריבויים ומפני שהיו מקיפים אותם מכל עבריהם.

חשובה בייחוד הבדיקה של תבחין מס' 18 (מחיקות) מאחר שבאמצעותה ניתן לקבוע בוודאות יתרה כי גם את הפירוש עצמו (ולא רק את ההערות שבשולי הדפים) כתב המחבר ולא סופר מומחה. לאחר הבדיקה נראה לומר בסבירות גבוהה שפירוש הפנים, ההערות והתיקונים שבשולי הדפים נכתבו כולם על ידי המחבר ר' יוסף חיון, שהיה הולך ומגיה ומתקן את פירושו במשך תקופה לא מבוטלת.⁵¹

ביבליוגרפיה

- אביב, אוסף יוסף אביב⁵¹, אוסף כתבי היד הרבניים: ספריית מנדל גוטסמן ישיבה אוניברסיטה, ניו יורק תשנ"ח.
- אולשובי, כתבי יד Judith Olszowy-Schlanger, *Les manuscrits hébreux dans l'Angleterre médiévale*, Paris 2003, pp. 243–245.
- אליצור, חיון יוסף אליצור, שיטתו הפרשנית של ר' יוסף חיון בפרושו למקרא, עבודת דוקטור, רמת גן תשע"ה.
- אנגל, התפתחות עדנה אנגל, 'התפתחות כתיבת ידו של הרמב"ם', פעמים 150–152 (תשע"ז), עמ' 349–371.
- בית אריה, קודיקולוגיה מלאכי בית אריה, קודיקולוגיה עברית, ירושלים והמבורג תשפ"א.
- בית אריה, קולופון Malachi Beit-Arié, 'Colophoned Hebrew manuscripts produced in Spain and the distribution of the localised codices', *Revista de Historia de la Cultura Escrita*, (1999) 161–178.
- בית אריה, ספר חסידים Malachi Beit-Arié, 'Ideals Versus Reality: Scribal Prescriptions in Sefer Hasidim and Contemporary Scribal Practices in Franco-German Manuscripts', *Rashi 1040–1990 – Congrès européen des Études juives*, ed. G. Sed-Rajna, Paris 1993, pp. 559–566, pls. 1–17.
- בלאו שייבר, אוטוגרף יהושע בלאו ואלכסנדר שייבר, אוטוגראף הרמב"ם מאוסף אדלק ומגניזת לנינגראד, טיוטת ההקדמה לסדר טהרות, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים תשמ"א.
- בלאו, האמנם י' בלאו, האמנם בידנו טופס של פירוש המשנה בעצם כתב ידו של הרמב"ם? תרביץ כז (תשי"ח), עמ' 536–543.
- ברזילי, מדרש גרוס, חיון יואב ברזילי, פירוש 'מדרש חכמים' על התורה, ירושלים תשע"ז.
- אברהם גרוס, ר' יוסף בן אברהם חיון מנהיג קהילת ליסבון ויצירתו, רמת גן תשנ"ג.

⁵¹ סביר בהחלט שתהליך הכתיבה וההגהה ארך כשלוש שנים, כפי שהוא מספר באפילוג שכתב את הפירוש בהיותו גולה מעירו ליסבון זה שלוש שנים.

גרוס, יחסים	אברהם גרוס, ר' יוסף חיון ור' יצחק אברבנאל — יחסים אינטלקטואליים, מיכאל יא (תשמ"ט), עמ' כג-לג.
זיבלד, מהדורות	יהודה זיבלד, 'מהדורות הרמב"ם לפירוש המשנה – מבוא', חצי גבורים ט (תשע"ו), עמ' תכז-תעח.
חיון, יחזקאל	אברהם שושנה ומשה צפור, פירוש לספר יחזקאל לר' יוסף חיון: ראש רבני ליסבון וגדול פרשני המקרא בדורו, א-ב, ירושלים תשס"ו.
חיון, ירמיהו	יוחנן קאפח, פירוש רבי יוסף חיון על ספר ירמיהו, ירושלים תשפ"ב.
חיון, שיר השירים	ר' יוסף חיון, פירוש כתובים ליוסף חיון (שיר השירים) כתב יד פאריס Ms. Hebr. 261 F27840 בקטלוג הספרייה הלאומית).
טולידאנו, ידי משה	יעקב משה טולידאנו, ידי משה, צפת תרע"ה.
יהלום, אלפסי	שלם יהלום, 'טופס ההלכות הפרטי של ר' יצחק אלפסי', שנתון המשפט העברי כה (תשס"ח), עמ' 45-96.
יעקב-גוטהיל, קולופון	Joseph Jacobs, Richard Gottheil, 'Colophon', <i>Encyclopaedia Judaica</i> 5, Jerusalem 1973, column 748-753.
כהנא, אקדמות	מנחם כהנא, אקדמות להוצאה חדשה של ספרי במדבר, ירושלים תשמ"ב.
לוצקי, חמש תשובות	משה לוצקי, 'וכתב משה: חמש תשובות אבטוגרפיות מאת הרמב"ם', התקופה ל-לא (תש"ו), עמ' 679-704.
לוצקי, כתב יד	משה לוצקי, 'לכתב ידו של הרמב"ם', בתוך: ש' ליברמן, הלכות הירושלמי להרמב"ם ז"ל, ניו יורק תש"ח, תשנ"ה, עמ' סט-עה.
נויבאור, עץ חיים	Adolf Neubauer, 'Miscellanea Liturgica: The Etz Chayim', <i>JQR</i> 6, pp. 348-354.
סיראט, כתבי יד	Colette Sirat, <i>Hebrew Manuscripts of the Middle Ages</i> , Cambridge 2002.
עופר, חזקוני	יוסף עופר, 'פירוש החזקוני לתורה וגלגוליו', מגדים ח (תשמ"ט), עמ' 71-79.
עמנואל, גנזי פיקסלר, מסכת	שמחה עמנואל, מגנזי אירופה א, ירושלים תשע"ה.
פיקסלר, מסכת פלס, כתב יד	דרור פיקסלר, מסכת עבודה זרה עם פירוש ר' משה בן מימון, מעלה אדומים-ירושלים תשס"ב.
פלס, כתב יד	ישראל מרדכי פלס, 'כתב יד הוא זה – אבל...' ליתר אחריות בהוצאת חיבורים מכתבי יד, 'ישורון יב (תשס"ג), עמ' תשס"א-תשפ"ג.
פלס, מהרי"ל	ישראל מרדכי פלס, ספר מהרי"ל על פי כתבי היד האוטוגרפיים שלו וייחודו כחיבור מרובה עריכות, עבודת דוקטור, רמת גן תשס"ה.

Kaufmann David, 'The Etz Chayim of Jacob B. Jehudah of London, and the History of His Manuscript', <i>J.Q.R.</i> 5, pp. 353–374.	קויפמן, עץ חיים
יוחנן קאפח, פירוש רבי יוסף חיון על ספר ירמיהו, ירושלים תשפ"ב. הרב יוסף קאפח, משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, ירושלים תשכ"ג.	קאפח, חיון קאפח, משנה
דוד קמנצקי 'ספר פירוקא לתקנתא, ישורון כ (תשס"ח), עמ' תת–תתכה.	קמנצקי, פירוקא
מיכאל ריגלר, 'דברי סופרים בקולופונים של כתבי יד עבריים מימי הביניים', האיגוד העולמי למדעי היהדות 36 (תשנ"ו), עמ' 133–145.	ריגלר, דברי סופרים
מיכאל ריגלר, 'קללות, ברכות והתנצלויות של מעתיקי ספרים בקולופונים עבריים מימי הביניים', בתוך: יאיר ברקאי ואחרים (עורכים), זֶכֶר לאברהם, ירושלים תש"ף, עמ' 313–329.	ריגלר, ידיעות היסטוריות
מיכאל ריגלר, הקולופון בכתבי יד עבריים מימי הביניים כמקור היסטורי, עבודת דוקטור, ירושלים תשנ"ה.	ריגלר, מקור היסטורי
מיכאל ריגלר, 'ידיעות היסטוריות בקולופונים עבריים מימי הביניים', הקונגרס העולמי למדעי היהדות 11 ג (תשנ"ג), עמ' 229–235.	ריגלר, קללות וברכות
מיכאל ריגלר, 'קולופונים של כתבי יד כמקור לתולדות הספר והסופרים בתימן', בתוך: יהודה רצאבי ואחרים (עורכים), מחקרים בספרות עם ישראל ובתרבות תימן, רמת גן תשנ"א, עמ' 161–179.	ריגלר, תימן
יהודה רצאבי, תשובות ר"י הנגיד, ירושלים תשמ"ט. אברהם שושנה ומשה צפור, 'מבוא', בתוך: ר' יוסף חיון, פירוש לספר יחזקאל לרבנו יוסף ב"ר אברהם חיון הנשיא, ירושלים תשס"ו, עמ' 13–62.	רצאבי, תשובות שושנה וציפור, מבוא
ש"מ שטרן וס"ג ששון, 'טופס פירוש המשנה בעצם כתב ידו של הרמב"ם, תרביץ כט (תש"ך), עמ' 261–267.	שטרן ששון, פירוש המשנה
ש"מ שטרן, 'פירוש המשנה בכתב ידו של הרמב"ם, תרביץ כג (תשי"ב), עמ' 72–88.	שטרן, פירוש המשנה
הרב יצחק שילת, מסכת אבות עם פירוש רבנו משה בן מימון, מעלה אדומים תשנ"ח.	שילת, אבות
הרב יצחק שילת, הקדמות הרמב"ם למשנה, ירושלים תשנ"ו. ר' חיים דוד שעוועל, 'מבוא', פירוש התורה לרבינו חזקיה ב"ר מנחם, ירושלים תשמ"א.	שילת, הקדמות שעוועל, חזקוני

שפיגל, כתיבה והעתקה	יעקב שמואל שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי: כתיבה והעתקה, רמת גן תשס"ה.
שפיגל, הגהות ומגיהים	יעקב שמואל שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי: הגהות ומגיהים, רמת גן תשס"ה.
ששון, מבוא	Solomon David Sasson, 'Introduction', <i>Maimonidis Commentarius in Mischnam e codicibus Hunt, 117 et Pococke 295 in Bibliotheca Bodleiana Oxoniensi servatis et 72–73 Bibliothecae Sassooniensis Letchworth (Corpus codicum Hebraicorum medii aevi, 1)</i> , I: Introductio, Zeraim et Moed, Hafniae 1956, pp. 13–53.
ששון, משנה	סלימאן ששון, פירוש המשנה לרבי משה בן מימון ז"ל, מהדורת איינר מונקסגורד, קופנהגן תשט"ז.